

УДК 070.1.(477)

Друковані ЗМІ України: історіографічний аспект

Віктор Шпак,
д-р істор. н., доц.

Київський університет імені
Бориса Грінченка

вул. Маршала Тимошенка 13-Б,
04212, Київ, Україна
e-mail: victorshpak@ukr.net

© Шпак В., 2018

У статті зроблено історіографічний аналіз напрацювань науковців, які досліджували становлення та розвиток національних засобів масової інформації. Проаналізовано наявну періодизацію розвитку ЗМІ залежно від різних чинників. Узагальнено, систематизовано і доповнено результати наявних досліджень. Зроблено висновки щодо прогалин з досліджуваної проблеми та запропоновано шляхи їх усунення.

Ключові слова: друковані засоби масової інформації, історіографія, інформаційне суспільство, видавниче підприємство, ідеологія, видавнича продукція, свобода слова.

Постановка проблеми

Розбудова української держави неможлива без розвитку національних друкованих засобів масової інформації, які є частиною його інформаційного простору та відіграють важливу роль у формуванні культури, духовності, різнобічного світогляду, самоусвідомлення нації. Вони були і залишаються джерелом знань і найефективнішим засобом його передачі. Важливість для суспільства ЗМІ обумовили існування та появу значної кількості досліджень із зазначеної проблеми. Об'єктивне висвітлення даного питання можливе з урахуванням різних підходів, враховуючи огляд радянської літератури та пострадянської, і особливо нових досліджень історії України.

Аналіз стану розробки проблеми

Друковані медіа за два з половиною останні десятиліття зазнали значних змін. Суттєво змінився інформаційний ринок. На додаток до радіо і телебачення все потужнішу роль почав відігравати Інтернет. Видавнича продукція набула функціонального значення і стала товаром. Розвиток галузі відбувається на тлі серйозної конкурентної боротьби, перш за все з іноземним видавничим продуктом. Дедалі гострішими стають економічні проблеми видавничих підприємств.

Скоротилися кількісні та знизилися якісні показники випущеної друкованої продукції, зростає собівартість видань, зменшується купівельна спроможність населення, слабшає інтерес до читання. В особливо критичному стані опинилася україномовна періодика.

Окремі аспекти зазначених проблем досліджувалися вітчизняними науковцями, зокрема: Ю. Алексєєвим, О. Афоніним, В. Бебиком, Ю. Бондарем, Б. Дурняком, В. Здоровогою, В. Івановим, В. Карпенком, Н. Коноваленко, К. Крайнім, І. Крупським, С. Кульчицьким, В. Лизанчуком, І. Михайлиним, А. Москаленком, Б. Потятиником, В. Різуном, М. Романюком, Ф. Рудичем, М. Сенченком, В. Теремком, М. Тимошиком, А. Чічановським, В. Шевчуком, В. Шкляром та іншими.

Завдання статті

Здійснити історіографічний аналіз напрацювань науковців, які досліджували становлення та розвиток національних засобів масової інформації, запропонувати їхню періодизацію залежно від різних чинників.

Виклад основного матеріалу

Дослідження сучасних засобів масової інформації неможливе без екскурсу в минуле, без з'ясування коріння дослідництва об'єкту аналізу. Проведене дослідження дає можливість зробити висновок, що Україна є стародавньою видавничою країною, має цілу плеяду істориків, які відтворили і періодизували історію української періодики.

Інформатизація всієї людської діяльності, дедалі глибша й повніша, і це вимагає постійного аналізу, оцінки функціонування видавничої продукції саме з огляду на її роль в інформаційному, науковому, навчальному та культурно-духовному забезпеченні суспільства.

Особливість цієї революційної зміни для України полягає ще в тому, що саме на цей час припадають політичні та соціально-політичні зміни, пов'язані зі здобуттям країною незалежності та формуванням державності. Комплексна і системна історіографія видавничої справи постіндустріального періоду є малодослідженою взагалі. Окремі її складові вивчали з історіографічної точки зору лише декілька наших сучасників-науковців, зокрема, М. Тимошик, М. Сенченко, О. Афонін, А. Москаленко, М. Романюк, І. Михайлин, В. Карпенко, В. Бебик.

Українська преса — одна з найважливіших складових нашої культури — усе ще залишається найменше вивчена. Серед основних причин такого стану М. Романюк, доктор історичних наук, професор, генеральний директор Львівської бібліотеки ім. В. Стефаника називає: «величезні обсяги періодичних видань, які не давали змоги науковцям охопити весь фактичний матеріал і знайти способи його систематизації та опрацювання; творчі можливості дослідників обмежувалися певною заангажованістю через ідеологічні уподобання; українська періодика зберігається у багатьох архівах, музеях, бібліо-

теках та приватних колекціях у різних країнах світу, що утруднює її опрацювання; серед науковців не було вироблено спільних підходів і методологічних принципів дослідження» [8].

Свою історію українська преса розпочала з декількох номерів газети «Kurier Lwowski», що вийшли у 1749 р. у Львові. 1 січня 1776 р. там же вийшов з друку французькою мовою часопис «Gazette de Leopol». 1811 р. у столиці Галичини вийшла найстаріша з існуючих зараз в Україні газет і найстаріша з існуючих зараз у світі польських газет «Gazeta Lwowska», а 1848 р. — перша в історії газета українською мовою «Зоря Галицька» [3]. Слід відзначити, що на відміну від знаного українського історика І. Кревецького, який обстоював попередню тезу, існує і інша наукова думка щодо народження української преси. Такі відомі дослідники, як Д. Чалий, В. Дмитрук, В. Ігнатієнко, П. Лещенко, А. Ніженець, Ю. Тернопільський, П. Федченко, твердили про народження української періодики у Харкові, називаючи її первістком тижневик «Харьковский еженедельник», що виходив у 1812 р.

Принципове значення для становлення преси як історичного джерела мала поява у 1838 р. в усіх губернських центрах України губернських відомостей, які були друкованим органом губернських властей і відображали офіційну точку зору на ті чи інші події.

Перші наукові спроби аналізу української періодики були зроблені наприкінці XIX ст. і пов'язують їх з ім'ям О. Маковея та його роботою «Пятьдесятлїтній ювілей руської публіцистики». В дискусіях щодо періодизації преси брали участь І. Франко, В. Щурат, І. Кревецький, В. Дорошенко, І. Калинович. У 20–30 рр. нового століття зі своїм варіантом періодизації виступив відомий бібліограф преси В. Ігнатієнко, періодизація якого ґрунтується на різних принципах — мовному, територіальному, суспільно-політичному, та все ж вона не може бути визнана вдалою. Автор сам називає свій поділ дещо «штучним», але, на його думку, «він більше відповідає умовам політичного життя того часу» [2, с. 16]. Високим рівнем ідеологізації вирізнялася періодизація радянських дослідників М. Жовтобрюха та П. Федченко. На всеукраїнський історичний ґрунт механічно переносився ленінський принцип періодизації визвольного руху у Росії. Періодизацію що ґрунтується на об'єктивній хронологічній послідовності подій і явищ розробив і використав у своєму курсі лекцій «Історія української преси» зарубіжний українець А. Животко [1]. Однак ця періодизація ще не досконала, місцями хаотична. 11 періодів, беручи до уваги той реальний факт, що «українська преса на етнографічних українських землях розвивалася в різних політичних та економічних обставинах», виділив у книзі «Українська преса з перспективи 150-ліття» Ю. Тернопільський [9, с. 16–17].

Після проголошення незалежності України увага дослідників до історії української преси значно зросла. Доктор філологічних наук

М. Нечиталюк запропонував історію української журналістики (від її зародження і до початку XX ст.) розкласти на три періоди, кожний з яких має свою внутрішню періодизацію — тематично-проблемну й регіональну [6, с. 19–20]. Пресу XX ст. автор розділив на сім періодів «без журналістсько-проблемної конкретизації». Тому й не дивно, що автор у межах запропонованих етапів окремо використав то хронологічний принцип, то проблемний, а в інших випадках тільки назвав етапи.

Більш ґрунтовні підходи до періодизації запропонував автор навчального посібника «Історія української журналістики» І. Михайлин. Він поділив історію преси на 4 періоди: «Російсько-український період», час від зародження української журналістики до моменту її заборони в Росії Валуєвським обіжником 1863 р.; «Австрійсько-український» або «Галицько-український»; «Три десятиліття XX ст.»; «1930–1980 рр.» [5, с. 20–24].

Чимало науковців схвально оцінюють періодизацію запропоновану М. Романюком, де він пропонує 14 періодів. Зокрема: зародження і становлення української журналістики (від найдавніших часів до середини XIX ст.); формування журналістських систем (60–90-ті рр. XIX ст.); українська преса епохи першої народної революції (1898–1905 рр.); українська журналістика (1905–1914 рр.); українська журналістика в період Першої світової війни (1914–1917 рр.); українська журналістика періоду революцій у Росії та національно-визвольних змагань в Україні, преса Січових стрільців, початок комуністичної та офіційної радянської преси (1917–1921 рр.); західноукраїнська преса (20–30-х рр. XX ст.); преса Радянської України (20–30-ті рр. XX ст.); українська еміграційна преса (20–40 рр. XX ст.); українська преса періоду Другої світової війни (1941–1945 рр.); преса в Україні після Другої світової війни, тоталітарна журналістика (1945–1990 рр.); українська преса поза межами України, преса української діаспори (1945–1990 рр.); українська підпільна й неформальна преса, самвидав (1960–1990 рр.); напівлегальні видання (1957–1990 рр.); преса періоду розбудови української державності (1991 р. і до наших днів) [4].

Серед сучасних дослідників слід також виділити В. Владимірова, Є. Захарова, В. Іванова, В. Карпенко, В. Кіпіані, Н. Коноваленко, С. Костилева, А. Москаленка, Б. Чернякова, В. Шкляра, науковців вищих навчальних закладів Києва, Львова, Луганська, Харкова та Дніпра. У 1999 році вийшов з друку перший том хрестоматії «Українська преса» за редакцією професора М. Нечиталюка, яким розпочинається серійне видання історико-журналістських матеріалів другої половини XIX ст. — першої половини XX ст.

Слід відзначити, що досліджуючи історію преси незалежної України, сучасні науковці те ж не мають єдиної думки щодо її періодизації. Зокрема, В. Карпенко, В. Владиміров, С. Костилева розподіляють

20-річну історію на кілька періодів, серед яких відзначаються період розвитку українських ЗМІ, період занепаду, період відходу від державної власності до приватної. У роботах Н. Коноваленко, Є. Захарова кожен історичний період розвитку українських ЗМІ обов'язково пов'язаний із періодичністю розвитку свободи слова. Дослідники відокремлюють пострадянський період; коли в українській пресі можна було писати про все; період тотального контролю, який запам'ятався появою темників, напруги та тиску на ЗМІ; період послаблення і, на решті, період відновлення свободи слова, що пов'язують із помаранчевою революцією. Є спроби періодизувати історію друкованих ЗМІ в залежності від участі та впливу на політичні процеси в період виборів.

Аналіз проведений автором щодо місця і ролі у суспільстві друкованих ЗМІ показує, що за сучасний період їх кількісні характеристики були неоднакові в різні періоди. Суто математична періодизація має наступний вигляд: період стагнації і відсутності кількісного зростання газет (1990–1995 рр.); період стрімкого зростання (1995–1998 рр.); стабілізація без розвитку (1998–2001 рр.); зростання і стабілізація на новому рівні (2001–2007 рр.); стрімке падіння (2007 р. — т. ч.).

Якщо ж розглянути розвиток ЗМІ у спектрі розбудови партійності в Україні, то будемо мати наступну картину: становлення багатопартійності (1990–1995 рр.); становлення системи поляризованого плюралізму, на підставі ставлення до політичного режиму (1996–1999 рр.); трансформація, перегруповання (2000–2004 рр.); стабілізація, становлення системи поміркованого плюралізму (2005–2013 рр.) [7].

Спроба періодизувати історію ЗМІ, взявши за основу свободу слова, дає наступні результати: час розгубленості, відсутність державної підтримки, створення вертикалі управління ЗМІ (1990–1996 рр.); підкуп державних видань, створення мережі регіональних видань та газет бізнес-структур, тотальний контроль за ЗМІ як з боку держави так і власників видань, поява «темників», реальне долучення до політичної боротьби; тиск на опозиційні ЗМІ (1997–2004 рр.); ковток свободи, кінець темникам, час нездійснених обіцянок (2005–2010 рр.); з 2010 — рух у напрямку попередніх етапів.

Висновки

1. Автор дійшов висновку про взаємозалежність кількісних показників друкованих ЗМІ від наявності в країні плюралізму думок, свободи слова, розгалуженості партійних структур.

2. Запропонована періодизація з одного боку є продовженням аналітики науковців, які досліджували менш короткі часові проміжки, з іншого — дослідження доповнені аналізом впливу на галузь економічних та соціальних факторів. Крім того переважна більшість науковців досліджує лише свої регіони, нерідко не позбавившись ідеологічних упереджень, що вносить протиріччя навіть в таке, на перший погляд, просте питання

як те, де вийшла перша українська газета. Визначена відсутність єдиного методологічного підходу до досліджуваних проблем.

3. Швидкоплинність процесів, що відбуваються в епоху інформаційного суспільства, радикальні соціально-економічні перетворення, галузева технічна революція вимагають від науковців постійного дослідження, аналізу, виявлення тенденцій розвитку видавничої справи — одного з найважливіших чинників демократичного поступу країни.

4. Проведене історіографічне дослідження свідчить, що науковці зосередили свої пошуки на досить вузьких складових видавничої справи. Причина в тому, що комплексне дослідження вимагає від виконавців не тільки історичних знань, а й економічних, управлінських, психологічних, політологічних тощо. Це під силу лише потужним університетським закладам чи науковим установам. І, найголовніше, суспільство і держава повинні мати потребу в цьому, як у складовій доктрини інформаційної безпеки в контексті Концепції національної безпеки країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Животко А. Нарис історії української преси : курс лекцій / А. Животко — Подєбради : [б.в.], 1937. — 108 с.
2. Ігнатієнко В. Бібліографія української преси (1816–1916) / В. Ігнатієнко — Харків; Київ : Держвидав України, 1930. — 288 с.
3. Калакура Я.С. Історичне джерелознавство [Електронний ресурс] // Історія : [сайт] / Перша українська електронна бібліотека підручників. — Режим доступу : http://pidruchniki.com.ua/19570411/istoriya/dzherelna_baza_istorichnih_doslidzen#471. (20.06.2013).
4. Лебедева-Гулей О. Тенденції розвитку української газетної публіцистики 1991–2006 рр. [Електронний ресурс] // Електронна бібліотека Ін-ту журналістики: [сайт] / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. — Режим доступу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2169> (20.06.2013).
5. Михайлин І. Історія української журналістики: підручник / І. Михайлин. — Книга перша: Період становлення: від журналістики в Україні до української журналістики. — Харків: ХІФТ, 2000. — 279 с.
6. Нечиталюк М. Методологічні проблеми історико-журналістських досліджень : тези доп. і повідомл. Всеукр. наук.-теор. конф. [«Українська періодика: історія і сучасність»], (Львів, 9–10 груд. 1993 р.). — Львів: [б.в.], 1993. — С. 17–22.
7. Політичні партії в Україні: представництво та участь : вибрані матеріали Всеукр. конф.], (Київ, 10 груд. 2010 р.) [Електронний ресурс] // Конференції, семінари, симпозіуми, круглі столи [сайт] / Український незалежний центр політичних досліджень — Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?o=r=modload&nameNews&file=article&sid=603277591> (20.02.2013).
8. Романюк М. Здобутки і прорахунки дослідників української преси: погляд у XXI ст. [Електронний ресурс] // ЛНБ ім. В. Стефаника АН України: [сайт] / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка — Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/faculty/jur/Internet/PART-1_8.htm. (15.01.2013)
9. Тернопільський Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття. Спілка українських журналістів Америки / Ю. Тернопільський. — Джерсі-Сіті: Вид-во М. П. Коць, 1974. — 176 с.

REFERENCES

1. Zhyvotko, A. (1937). Narys istorii ukrainskoi presy: kurs lektsii [Essay on the history of the Ukrainian press: course of lectures]. Podiebrady, p. 108 (in Ukrainian).
2. Ihnatiienko, V. (1930). Bibliohrafiia ukrainskoi presy (1816–1916) [Ukrainian Press Bibliography (1816–1916)]. Kharkiv, Kyiv: State Publishing House Of Ukraine, p. 288 (in Ukrainian).
3. Kalakura, Ya.S. (2013). Istorychne dzhereloznavstvo [Historical Source Studies]. Retrieved from http://pidruchniki.com.ua/19570411/istoriya/dzherelna_baza_istorichnih_doslidzhen#471/ (in Ukrainian).
4. Lebedieva-Hulei, O. (2013). Tendentsii rozvytku ukrainskoi hazetnoi publitsystyky 1991–2006 rr. [Trends in the development of Ukrainian newspaper journalism 1991–2006]. Kyiv: Kyiv National University of Taras Shevchenko, Institute of journalism. Retrieved from <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2169/> (in Ukrainian).
5. Mykhailyn, I. (2000). Istoriia ukrainskoi zhurnalistyky: pidruchnyk. Knyha persha: Period stanovlennia: vid zhurnalistyky v Ukraini do ukrainskoi zhurnalistyky [The history of Ukrainian journalism: the textbook. Book first: Period of formation: from journalism in Ukraine to Ukrainian journalism]. Kharkiv: KhIFT, p. 279 (in Ukrainian).
6. Nechyaliuk, M. (1993). Metodolohichni problemy istoriko-zhurnalistykykh doslidzhen: tezy dopovidei i povidomlen [Methodological problems of historical journalistic research: abstracts of reports and reports]. Ukrainska periodyka: istoriia i suchasnist: Vseukrainska naukovo-teoretychna konferentsiia [Ukrainian Periodicals: History and Modernity: All-Ukrainian Scientific and Theoretical Conference]. Lviv: (N. p.), pp. 17–22 (in Ukrainian).
7. Politychni partii v Ukraini: predstavnytstvo ta uchast: vybrani materialy Vseukrainskoi konferentsii [Political parties in Ukraine: representation and participation: selected materials of the All-Ukrainian conference] (2010). Retrieved from <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&id=603277591/> (in Ukrainian).
8. Romaniuk, M. (2013). Zdobutky i prorakhunky doslidnykiv ukrainskoi presy: pohliad u XXI st. [The achievements and miscalculations of the researchers of the Ukrainian press: a view in the XXI century]. Lviv: Ivan Franko Lviv National University. Retrieved from http://www.lnu.edu.ua/faculty/jur/Internet/PART-1_8.htm/ (in Ukrainian).
9. Ternopil'skyi, Yu. (1974). Ukrainska presa z perspektyvy 150-littia. Spilka ukrainskykh zhurnalistiv Ameryky [The Ukrainian press from the perspective of the 150th anniversary. Union of Ukrainian Journalists of America]. Jersey: M. P. Kots's Publishing house, p. 176 (in Ukrainian).

PRINTED MEDIA OF UKRAINE: HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

Shpak Viktor,

Doctor of Sciences (History), Associate Professor
Kyiv B. Grinchenko University
13-B Marshal Tymoshenko str.
04212, Kyiv, Ukraine
e-mail: victorshpak@ukr.net

The article deals with the analysis of historiographic scientific researches on origin and development of national printed mass media. Ukraine is presented as a country with long-standing traditions of publishing, a country where there are a lot of scientists studying the history of Ukrainian periodicals. Informatization of human activities becomes more and more profound,

thorough and complete, and this fact requires constant analysis, assessment of printed products functioning from the point of view of their role in information, scientific, educational and cultural spiritual provision of society.

The peculiarity of this revolutionary change for Ukraine lies in the fact, that political and social-political changes, connected with obtaining independence and establishing statehood by Ukraine: complex and system-defined historiography of publishing in post-industrial period is scantily explored. The undertaken historiographic investigation shows, that scientists were concentrated on searching rather special components of a publication.

The author analyzed the existing periodization of mass media development depending on different factors and generalized, systematized and added the results of the existing investigations. The suggested periodization is, on the one hand, the continuation of scientists' analytics, who researched shorter time periods, and, on the other hand, the investigations are supplemented with the analysis of the influence of social and economic factors. Besides, the majority of scientists investigate only their regions, often keeping to their ideological bias, that brings contradictions even in such, at first sight, simple questions as: where the first Ukrainian newspaper was published. The deficiency of unified methodological approach to problems under investigation is clarified. It is proved, that the situation in publishing depends on the pluralism, freedom of speech, well-developed party structures. Complex investigation requires not only knowledge in history, but also in economics, management, psychology, political sciences. The ways of bridging gaps are analyzed.

Key words: *printed mass media, historiography, information society, publishing house, ideology, published products, freedom of speech.*